

Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Б.ЕЛЬЦИН атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д 08.18.571 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

**Кол жазма укугунда
УДК 657.471:63(575.2)**

ИБРАГИМОВ НУРБЕК КЫРГЫЗОВИЧ

**СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУЧУЛУК ЭСЕПТИ ЖАНА ИЧКИ
ӨНДҮРҮШТҮК ЧЫГЫМДАРДЫ КӨЗӨМӨЛДӨӨ
(ЧҮЙ ОБЛАСТЫНЫН АГРОТҮЗҮЛҮШТӨРҮНҮН МИСАЛЫНДА)**

08.00.12 - бухгалтердик эсеп, статистика

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек- 2019

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин “Бухгалтердик эсеп жана экономика” кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: экономика илимдеринин доктору, профессор **Исраилов Мукаш Исраилович**, Б.Ельцин атындагы КРСУнун “Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит” кафедра башчысы

Расмий оппоненттери: экономика илимдеринин доктору, профессор **Сатмурзаев Асан Адасбекович**, А. Абай атындагы Казак педагогикалык университетинин проректору

экономика илимдеринин кандидаты, доцент **Акматова Зууракан Акматовна**, доцент, КУУ, “Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит” кафедрасы

Жетектөөчү уюм: Эл аралык башкаруу, укук, каржы жана бизнес академиясы, “Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит” кафедрасы, 720001, Бишкек ш., Беларусь көч. ба,

Диссертациялык иш 2019-жылдын 22-мартында саат 14-00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 08.18.571 Диссертациялык кеңешинде өтөт. Дареги: Бишкек шаары, Жибек Жолу проспектиси 394.

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин китепканасынан: 720033, Кыргыз Республикасы Бишкек шаары, Жибек Жолу проспектиси 394 жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин китепканасынан: 720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44 даректери боюнча таанышууга болот. ДК сайтынын дареги: dissovetecon.knu.kg, <https://nauka.knu.kg>

Автореферат 2019-жылдын “ ____ ” _____ жөнөтүлдү

Диссертациялык кеңештин

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Дүйнөлүк экономиканын ааламдашуусунун татаал мезгилинде, Кыргызстандын Европалык эркин коомуна кирүүсүндөгү негизги көйгөйлөрү, ишканалар үчүн анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу болуп эсептелет. Бул маселени чечүү үчүн тажрыйба көрсөтүп тургандай, ал ишкананын стратегиясын иштеп чыгуу болуп саналат. Бул иш-аракет ишкананын стратегиялык башкаруу чечимдерин кабыл алуу маселесин чечүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Стратегиялык башкаруу алкагында, стратегиялык чечимдерди кабыл алуучу маалымат базасы болуп, стратегиялык башкаруучулук эсеп саналат.

Агрардык түзүмдөр башка чарба жүргүзүүчү чоң-чоң субъекттерден айырмаланып, акыркы мезгилде системалык каттоо эсебин жүргүзүүдөн бошотулган. Маалыматты эсепке алуу, салык салуу үчүн гана зарыл болгон.

Мындай шарттарда көбүрөөк радикалдуу, бирок эл аралык каржылыктын отчеттуулугуна өтүү шартында, башкаруу боюнча бухгалтердик эсептин жана стратегиялык башкаруу боюнча эсепке алуучу подсистемаларды андан ары пайдалануу үчүн алгылыктуу кадамдарды жасоо зарылдыгы келип чыгууда.

Бухгалтердик эсепке алуу, көзөмөлдөөнүн методологиясы жана анын теориясы уюмдун жалпы көйгөйлөрүн чечүүдө, ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөр олуттуу салымды кошуп, эсепке алуу жана талдоо системасынын көз карандысыз аймактарында болууну, стратегиялык башкаруучу бухгалтердик эсеп жана аудитти өзүнчө стратегиялык багытка ээ экендигин далилдеди.

Бирок, экономиканын кайрадан илимий жактан өнүгүүнүн теориялык шарттарында, айыл чарба секторундагы уюштуруучулукка карата башкаруучулук бухгалтердик эсеп жана атап айтканда, стратегиялык эсепке алуу, көзөмөлдөө жана ички аудиттин иштөөсү практикалык жана методикалык негиздери так жетишсиз болууда. Ошондуктан, агрардык түзүлүштөрдү стратегиялык башкаруу боюнча эсепке алуу жана экономикалык көзөмөлдөө системасындагы долбоорлордун жоктугу, жогоруда аталган жана илимий-методологиялык ыкмалардын жоктугу, аныкталган маселелерди иштеп чыгуу боюнча диссертациянын темасын тандап, анын максаттарын, милдеттерин жана аларды илимий изилдөө этабына алып келди.

Бухгалтердик эсепке алуу жана экономикалык көзөмөлдөөнү жакшыртууну өркүндөтүү маселелерин бир катар КМШ өлкөлөрүнүн окумуштууларынын эмгектеринде чагылдырылган, алардын катарында: Алборов Р.А., Безруких П.С., Бычкова С.М., Белов Н.Г., Вахрушина М.А., Ержанов М.С., Дюсембаев К.Ш., Ержанов А.К., Ламыкин И.А., Лисович Г.М., Мансуров П.М., Пизенгольц М.З., Сатмурзаев А.А., Суйц В.П., Тайгашинова К.Т., Ткаченко И.Ю., Хорунжий Л.И., Шеремет А.Д. жана башкалар.

Айыл-чарба тармагындагы бухгалтердик эсептин теория менен практикасындагы илимий чыгармалардын ар түрдүү аспектиери боюнча биздин ата мекендик окумуштуулардын илимий иштеринде да жарык көрүп келет, алар: М.И. Исраилов, О.К. Курманбеков, А.А. Арзыбаев, Д.К. Омуралиева, А.О. Осмоналиев, А.Б. Ботобеков, Т.Ж. Суранаев, Ж.Ж. Пиримбаев, Ж.М. Байсалова, Э.У. Кулова жана башкалар бар.

Диссертациянын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш, Кыргыз Республикасынын экономикасынын реалдуу секторуна ылайык бухгалтердик эсепти, Эл аралык каржылыктын отчеттуулугуна ылайыктоо менен, мамлекеттик программаларды ишке ашырууга багытталып, базар мамилелеринин шарттарында, башкаруучулук бухгалтердик эсепти өнүктүрүү үчүн көрүлүп жаткан өзгөрүүлөр менен байланыштырылган.

Изилдөөнүн максаттары жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты болуп, айыл чарба түзүлүштөрдү стратегиялык башкаруу боюнча бухгалтердик эсепти жана чыгымдарды көзөмөлдөө боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу үчүн, теориялык - усулдук базасын жана стратегиялык башкаруу боюнча чечимдерди кабыл алуу максаттарын ишке ашыруу болуп эсептелет. Көйүлгөн максаттарга ылайык диссертациялык изилдөөгө төмөнкү негизги милдеттерди койду:

- башкаруучулук бухгалтердик эсептин пайда болушу жана өнүгүшү жөнүндө суроолорду иштеп чыгуу жана иликтөө;
- стратегиялык башкаруу боюнча бухгалтердик эсептин практикалык өркүндөтүүнүн концепциясын изилдөө;
- айыл чарба өндүрүшүнүн стратегиялык башкаруу боюнча эсепке алуучу чыгымдарды түзүү негиздерин жана сунуш кылынган классификациянын ыкмалары боюнча өндүрүштүк чыгымдарды пландоону негиздөө жана сунуштоо;
- көзөмөлдөөнү уюштуруу жана ички аудит боюнча маселелергеконтроллинг жүргүзүүжана анын стратегиялык максаттарын, анын ичинде ишкананын өнүктүрүү максаттарын камсыз кылуу;
- агрардык түзүмдөрдөгү жоопкерчилик борборлорунда стратегиялык башкаруу боюнча бухгалтердик эсеп жана нарк түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн изилдөө.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыктары болуп, агрардык түзүмдөрдөгү стратегиялык башкаруу боюнча эсепке алууну жана аны көзөмөлдөө илимий негизи болуп саналуу менен, пландоону, талдоону, эсепке алууну жана чыгымдардын көзөмөлүн стратегиялык башкаруу боюнча чечимдерди кабыл алуу саналат.

Диссертация, жоопкерчилик борборлорунда стратегиялык башкаруу боюнча эсепке алууну, аны экономикалык жактан көзөмөлдөө системасын түзүү жана ар тараптуу изилдөө боюнча алгачкы аракет болуп саналат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөндөгү маанилүү илимий жыйынтыктар алынган: - башкарууну эсепке алуунун жана башкаруу боюнча бухгалтердик эсептин негизги өнүгүү багыттарынын, илимий негиз катары изилдөөдө стратегиялык эсебинин маңызы ачылган;

- стратегиялык башкаруу боюнча бухгалтердик эсептин негизги түшүнүгү такталып, стратегиялык жана тактикалык башкаруунун бухгалтердик эсептин негизги айырмачылыктарды түзүү менен, автор аркылуу стратегиялык башкарууга кошумча толуктоолор киргизилген;

- мүнөздөмөсү боюнча чыгымдардын жалпы системасы изилденип жана автор аркылуу стратегиялык башкаруу боюнча бухгалтердик эсептеги чыгымдарды түзүүгө сунуш берилген;

- уюмдардын ички аудитинин шарттарын жана себептерин аныктоо менен, агрардык түзүмдөрдөгү өндүрүштүк чыгымдардын аудитин жана көзөмөлдөө негизги функцияларынын милдеттерин ачып көргөзгөн;

- жоопкерчилик борборлору тарабынан сунушталган өндүрүү жана көзөмөлдөөнүн чыгымдарынын калькуляциясын сунуштоо менен, салттуу жана чет өлкөлүк эсепке алуу ыкмаларынын бир кыйла салыштырмалуу талдоолорун жүргүзгөн.

Алынган натыйжаларын практикалык мааниси: Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси, ар кандай сунуштарды иштеп чыгуу менен, рыноктук экономика мезгилинде агрардык түзүмдөрдөгү бухгалтердик эсептин системаларын жана көзөмөлдөөнү, учурдун талабына ылайыкталган шартта андан ары өркүндөтүү жана натыйжалуулугун жогорулатуу болуп эсептелет.

Диссертациядагы изилдөөнүн сунуштары, Жайыл районундагы "Жайыл" айыл-чарба өндүрүштүк кооперативинин, эсепке алуу саясатын кабыл алууда колдонулуп келүү менен, жумушчу план-эсептерди түзүүдө жана жоопкерчилик борборлору жөнүндө отчетту даярдоодо колдонулду.

Стратегиялык башкарууну эсепке алуу жана экономикалык көзөмөлдү орнотуу үчүн кээ бир сунуштар иштетилип, стратегиялык башкаруу боюнча чечимдерди кабыл алуу үчүн Кыргыз Республикасынын агрардык түзүмдөрүндө бухгалтердик эсепти пайдаланылышы мүмкүн.

Диссертациядагы изилдөөнүн жыйынтыктарын, Мамлекеттик каржы көзөмөлдөөнүн, республикадагы агрардык түзүмдөрдөгү бухгалтердик эсеп жана чыгымдарды көзөмөлдөө системаларын өркүндөтүүдө усулдук каражат катары, ошондой эле “Башкаруу эсеби” жана “Стратегиялык башкаруу эсеби” аттуу дисциплиналарда дарс катары киргизүүгө болот.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси болуп, бул жыйынтыктар, стратегиялык башкаруучулук эсептин жоопкерчиликтүү борборлорунда өнүгүшүнө өбөлгө түзүү менен, аларга келечекте пландоодо, прогноздоодо жана стратегиялык башкаруучулук чечимдерди кабыл алууда керектелет.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- башкаруучулук эсептин ар түрдүү илимий жактан өнүгүү багыттарын изилдөөдө, стратегиялык эсептин маалыматтык-аналитикалык базасы катары эсептелген;
- автор тарабынан, чыгымдардын стратегиялык башкаруучулук эсепти колдонуунун практикасында, агрардык түзүмдөрдү өнүктүрүүнүн келечектеги иш чараларындагы пландоо процесстерин эсептөө жана көзөмөлдөө мүмкүнчүлүктөрү такталган;
- стратегиялык башкаруучулук эсепте, айыл чарба азыктарын өндүрүүдөгү чыгымдарды калыптандыруунун методикасын жана классификациясын сунуштаган;
- стратегиялык башкаруучулук чечимин кабыл алуудагы ички аудитти уюштуруу факторлору жана шарттары аркылуу чыгымдарды көзөмөлдөөсү такталган;
- стратегиялык башкаруучулук эсептик системасында жоопкерчиликтүү борборлордун иш-чараларында чыгымдарды көзөмөлдөө жана эсептерди өркүндөтүү жолдору сунушталган

Изденүүчүнүн жеке салымы: Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары, Кыргыз Республикасынын айыл-чарбасын өнүктүрүү Программасын ишке ашырууда, Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүктүрүүсүн инновациялык модернизациялоо стратегиясын 2020-жылга чейинки (айыл-чарба сектору боюнча) жана Чүй обласынын 2016-жылдагы социалдык-экономикалык өнүктүрүү Программасында кенири пайдаланылды. Дагы автор Жайыл районундагы "Жайыл" айыл-чарба өндүрүштүк кооперативинин эсепке алуу саясатын кабыл алууда абдан чоң салымын кошту.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын чагылдыруу. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары көптөгөн Эл-аралык илимий – практикалык конференцияларда талкууланып жана жактырылып жарык көргөн, аларга: “Орто Азия мамлекеттеринде бухгалтердик эсеп жана аудиттин улуттук системасын өркүндөтүүнүн перспективасы жана көйгөйлөрү: теория, методикасы жана практикасы (Чолпон-Ата ш., 2011), “Евразияны экономикалык интеграциялоо шартында бухгалтердик эсеп жана аудитти улуттук системасын өркүндөтүүнүн келечеги жана көйгөйү” (Чолпон-Ата ш., 2012, “Евразияны экономикалык интеграциялоо жолунда, улуттук эсеп системасы жана аудиттин көйгөйү” (Чолпон-Ата ш. Ыссык-Көл форуму БАБА, 2013), Борбордук Азия мамлекеттериндеги бухгалтерлер менен аудиторлордун Ыссык-Көлдөгү форумунун кабарлары №2.5, №3.62014-жжана №1-2-1(12)2016-ж.

Андан тышкары изилдөөнүн негизги жыйынтыктары, Чүй обласынын Жайыл районундагы "Жайыл" айыл-чарба өндүрүштүк кооперативинин ишмердүүлгүндө колдонулуп оң таасирин бергендигин ишке киргизүү актысы айгинелейт.

Диссертациянын жыйынтыктарын жарыялоону толук чагылдыруу.

Илимий изилдөөнүн негизги жыйынтыктары 12 илимий иштерде, жалпы көлөмү 5,75 басма табак менен, анын ичинен 3 илимий макала чет элдик басмаканаларда жарык көргөн.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш, кириш сөз, үч чоң бөлүмдөн, жыйынтыктоочу бөлүмдөн, колдонулган адабияттардын тизмегинен, ал 161-дан маалымат булагы жана 5 кошумча тиркемеден турат. Жалпы иштин мазмуну 157 текстүү барактан туруу менен өз ичине 20 таблица жана 27 сүрөттү камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

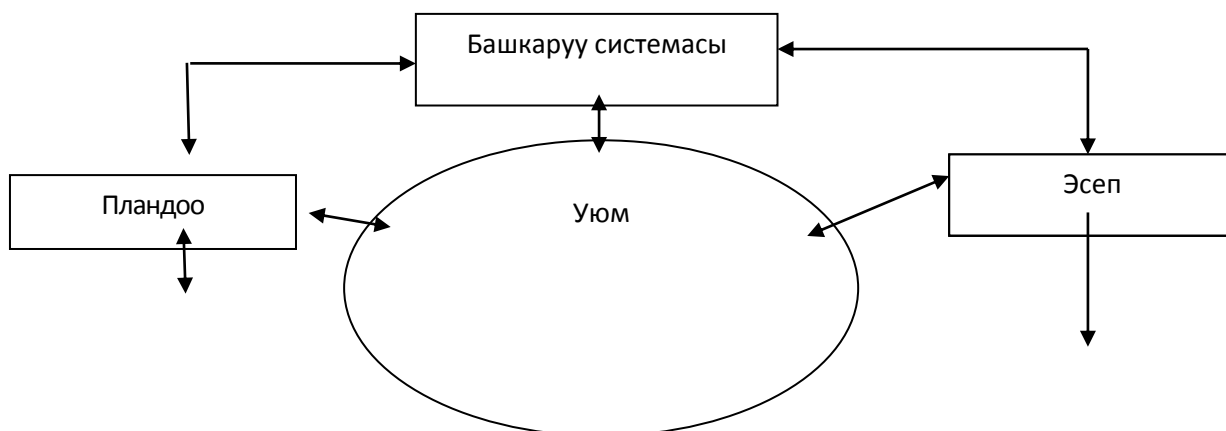
Кириш сөз бөлүгүндө көйгөйдүн актуалдуулугу жана иштин даражасы аныкталган. Изилдөөнүн максаты жана милдеттери так көрсөтүлгөн, автордун жеке салымы, иштин илимий жактарын жана практикалык маанисин терең ачып, изилдөөнүн сыноо жыйынтыгындагы даражасынын түзүмүн жана көлөмүн сүрөттөп берген.

Биринчи бап “Айыл чарбасындагы стратегиялык башкаруучулук эсепти жана ички өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнүн теоретикалык жана концептуалдык өркүндөтүүнүн негизи” деген аталышта берилет, мында башкаруу системасынын маңызын жана көзөмөлдөө мүнөзүн жана ордун кароо менен, ошондой эле стратегиялык башкаруучулук эсепти иштеп чыгуу маселелери талкууланган.

Атайын экономикалык адабиятты колдонуу менен автор, “Башкаруу тутумунда эсепке алуу жана көзөмөлдөө” түшүнүктөрүн ар түрдүү окулуштарда изилдөөнүн негизинде, “Башкаруучулук эсеби” жана “Стратегиялык башкаруучулук эсеп” дисциплиналарында алардын түпкү экономикалык мазмунун терең ачып берген.

Изилдөөлөрдү жүргүзүү мезгилинде ар кандай окумуштуулардын ой-пикир, көз-караштарын системалаштырууда төмөндөгүдөй: өндүрүштү башкаруу системасында пландоо, прогноздоо, уюштуруу, талдоо, эсеп, көзөмөлдөө жана жөнгө салуу өз-ара тыгыз байланышып, бири-бирин толуктап тураары маалым болоорун далилдеген. Баардык башкаруу функцияларынын ичинен эң басымдуулук кылганы, бул коммуникациялык процесс (алакалашуу, байланыш) эсептелет экен. Бул процесс, өндүрүштүн өнүгүүсүн жана башкаруунун баардык элементтерин бириктирүү менен, эң негизги түпкү максаты болуп аз чыгым зарптоо менен көп киреше алууну камсыз кылуу.

1.1-сүрөттө, айыл чарба өндүрүшүнүн башкаруу функциясынын корреляциясы чагылдырылган.

1.1-сүрөт. Өндүрүштү башкаруу функциясынын өз-ара байланышы.

Булагы: илимий окуу куралдарын жана материалдарын изилдөө аркылуу түзүлдү.

Бүгүнкү бизнес дүйнөсүндө натыйжалуу иштешке жана атаандаштыкка туруктуу болуш үчүн, ар бир түзүмдөр рынок жөнүндө маалыматты ар дайым туруктуу жана ири көлөмдө топтоосу, терең талдоосу керек экендигин эскертет. Биздин пикирибиз боюнча, бул күрөш түзүмдөрдүн жашоосун жана стратегиялык башкаруу чечимдерин кабыл алуу маселесин түзүү үчүн чоң мүмкүнчүлүк берет.

Стратегиялык чечимдерди кабыл алуу, кээ бир мезгилдерде туруксуз чөйрөдө ишке ашуусу жана баа берүүсү, көрсөтүү жана тандоо жолдору да анча эле мүмкүн эмес болууда. Ушул мүчүлүштөр түзүмдөрдүн ишин пландоодо кыйынчылыктарды түзүү менен тобокелчиликтин коркунучун жогорулатат. Демек, стратегиялык чечимдерди кабыл алуудатүзүмдү башкаруучу төмөнкү, микросферанын ички жана тышкы факторлорун көңүлдөн чыгарбоосу зарыл. Мисалга алсак, каржыныны дүйнөлүк тобокелчилиги, инфляциялык процесстер ж.б.

Ушул себептен, айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун дэңгээлинин көрсөткүчүн жана микросферанын ички жана тышкы факторлорун тийгизген таасиринин коэффициентин бухгалтердик эсепте сөзсүз түрдө чагылдыруусу талап кылынат. Айрым экономикалык окумуштуулар ушундай гана так иштер стратегиялык эсептин концепциясын түзө алат деп эсептешет.

Стратегиялык эсеп тармагындагы, окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнүн талдоосу көргөзгөндөй, ушул күнгө чейин стратегиялык башкаруунун бухгалтердик түшүнүгү боюнча жалпы кабыл алынган мааниси жок экендигин далилдеген. Бул ишти тереңдеп чечүү үчүн аналитикалык-илимде окумуштуулар төмөндөгүдөй аныктаманы сунуш кылган:

“Стратегиялык бухгалтердик эсеп бул – маалыматтарды иштеп чыгуунун каттоо түрүн, ошол маалыматтарды жалпылоо жана ага муктаж болгон адамдарга көрсөтүүгө багытталып, түзүмдөрдөгү макросфераныны тышкы жана ички таасирлеринин себептерин толук талдоочу система болуп эсептелет”.

Азыркы интеграциялык бизнес-процесстерди интенсификациялоо мезгилинде, стратегиялык эсепке болгон кызыгуу, биздин көз караш менен байкаганда, концентрациялык капиталдын ар дайым өсүүсүнүн калыптанышы, ички жана тышкы атаандаштыктын жогорку деңгээли, инфляциянынын

өзгөрүлмөлүүлүгү, өндүрүштүк чыгымдардын кескин өсүшү, керек болсо финансылык көрсөткүчтөрү жогорку өнүккөн мамлекеттерде да байкоого болот.

Албетте, стратегиялык башкаруучулук эсеп Кыргыз Республикасында жаңыдан калыптанып келе жаткан жаш илим катары пайдаланып жатса, айрым чет элдик өнүккөн мамлекеттерде бул илимди колдонгонуна жарым кылымдан ашты.

Башкаруучулук изилденмелердин маңыздары, эң негизгиси, азыркы мезгилде теоретикалык жактан эле изилденип жатат. Башкаруунун маалыматтык программаларды башкаруу, бухгалтердик даражасына жараша тактикалык жана стратегиялык болуп экиге бөлүнөт (1.1 таблица).

1.1-таблица. Тактикалык жана стратегиялык башкаруучулук эсептин негизги өзгөчөлүктөрү

Салыштыруу областы	Тактикалык башкаруучулук эсеп	Стратегиялык башкаруучулук эсеп
Тапшырмалары	Тактикалык менеджментти маалымат жагынан колдоо	Ишканадагы стратегиялык менеджментти маалымат жагынан колдоо
Эсептөө объектилери	Чарбалык субъектилердин азыркы чыгымдары, жана жоопкерчиликтүү борборлордун структуралык бөлүмдөрү; чарбалык ишкердүүлүктүн жыйынтыктары, өзүнчө жоопкерчиликтүү же жалпы субъект катары; ички баа түзүү, трансферттик бааны колдонууну божомолдоо; ички отчеттуулук	Чарбалык субъектилердин узак мөөнөттүү капиталдык чыгымдары, чарбалык ишкердүүлүктүн келечектеги жыйынтыктары, өзүнчө жоопкерчиликтүү жалпы субъект же бизнестин сегменти катары; баа түзүү, инфляциянын темпин божомолдоого же рыноктук бааны пайдалануу; стратегиялык пландоо; чарбалык субъектилердин ишкердүүлүгүн калыптандыруудагы прогнозду пландоо.
Принциптери	Маалыматты жеткирүүдөгү ыкчамдык; конфиденциалдуулук; ар дайым муктаждыгы; башкаруучу эсептин системасынын ийкемдүүлүгү; маалыматтын үнөмдүүлүгү; аткаруучуларды мотивациялоону жана жоопкерчиликке жолдоонун принциптери; өзгөрүлмөлөрдү башкаруу принциби; ички отчеттуулукту көзөмөлдөө принциби.	Чарбалык субъектилердин ишкердүүлүгүнүн тынымсыздыгы башкаруу эсеп системасынын прогноздуулугу; баардык бөлүмдөрдүн ишкердүүлүгүнүн бюджетин түзүү менен пландоо; маалыматтык отчеттуулукту калыптандыруу; өзгөрүлмөлөрдү башкаруу принциби; ички отчеттуулукту көзөмөлдөө принциби; ишкердүүлүктүн жыйынтыгына баа берүү.

Ыкмалары жана концепциясы	Бухгалтердик эсептин ыкмаларын, экономикалык талдоонун, статистиканын, математикалык-статистикалык ыкмаларды комплекстүү пайдалануу.	Баалуулуктун үзүлбөс чынжырын, концепция катары пайдалануу; көрөткүчтөрдү теңдештирүү системасы; азыктардын негизги жашоо циклинин кыймылына жараша өздүк наркты калыкуляциялоо; математикалык ыкмалары (детерминанттык, стохастикалык ж.б.).
Чарбалык субъектилердин ишмердигине таасир берүүчү факторлордун эсеби	Ички процесстеги концентрациялар (жөнгө салуу, нормалоо, калыкуляциялоо, талдоо, көзөмөлдөө ж.б.)	Сырткы факторлордун концентрациясы (прогноздоо, пландоо, талдоо, көзөмөлдөө ж.б.)
Өлчөө бирдиктери	Оперативдүү маалыматтарды калыптандыруу үчүн нарктык жана натуралай чен бирдиктер.	Стратегиялык маалыматтарды калыптандырууга ылайыктуу, нарктык жана натуралай, сандык жана сапаттык чен бирдиктер.
Бизнестин натыйжалуулугун баалоочу критерийлер	Негизги каржылык көрсөткүчтөрдөгү фокусталуусу.	Сандык жана сапаттык ошондой эле каржылык жана каржылык эмес көрсөткүчтөр (рыноктогу үлүш, кардарлардын ыраазы болушу, тобокелчиликтин болжолдуу баскычтары)

Булагы: илимий окуу куралдарын жана материалдарын изилдөө аркылуу түзүлдү.

«Агротүзүмдөрдөгү стратегиялык башкаруучулук эсепти жана ички өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнү калыптандыруунун методикасы» аттуу экинчи бапта, айыл-чарба өндүрүшүндөгү өзгөчөлүктөрдү изилдөө менен анын стратегиялык башкаруучулук эсепти калыптардырууда тийгизген таасири жана айыл чарба азыктарын өндүрүүдөгү кеткен чыгымдарды калыптандыруунун ыкмаларын, стратегиялык башкаруу эсебинде классификациялоо сунушталган.

Чыгымдардын илимий жактан изилденген классификациясы, жаңы классификацияларды иштеп чыгууга бир кыйла тоскоолдуктарды жаратуу менен жаңы так чечимдерди шарттап берди.

Изилдөөнүн жыйынтыгы менен бизге, изилденип жаткан чарбанын айыл-чарба азыктарынын накладдык жана негизги чыгымдардын өздүк наркынын структурасында 73-90 пайыздык (2.1-таблица) деңгээле айырмаланып турат.

2.1-таблица. Жайыл районундагы «Жайыл» айыл чарба кооперативинин 2017-жылдагы өндүрүшкө кеткен чыгымдардын статьялары түрлөрү менен

Өндүрүшкө кеткен чыгымдардын элементтери	Жалпы сумма, миң сом	Жалпы пайыз	Өндүрүшкө кеткен чыгымдардын статьялары менен	Жалпы сумма, миң сом	Жалпы пайыз
1	2	3	4	5	6

Жалпы чыгым	36541	100,0	Жалпы чыгым	36541	100,0
1. Материалдык чыгымдар	20910	57,22	1. Өсүүчү материал жана үрөөн	6011	16,45
2. Социалдык камсыздандыруу менен эмгек акыга кеткен чыгымдар	5039	13,79	2. Тоют	5683	15,55
3. Сырткары уюмдарга кеткен чыгым	1219	3,34	3. Сырткары уюмдарга жана ишканаларга кызмат көргөзүүгө кеткен чыгым	1219	3,34
4. Амортизация	2777	7,60	4. Технологиялык керектөөлөргө отун жана энергия	7751	21,21
5. ж.б. чыгымдар	6596	18,05	5. Өндүрүштө иштеген негизги жумушчуларга эмгек акы	2189	5,99
			6. Социалдык керектөөлөргө кеткен чыгым (каторуу)	979	2,68
			7. Негизги каражаттарды кармоо жана эксплуатацияга кеткен чыгым	3509	9,60
			8. Жалпы өндүрүшкө кеткен чыгымдар	773	2,12
			9. Административдик чыгымдар	2300	6,29
			10. Өндүрүшкө кеткен жана башка чыгымдар	5290	14,48
			11. Коммерциялык чыгымдар	837	2,29
Баары:	36541	100,0	Баары:	36541	100,0

Түзгөн автор. Булагы: илимий окуу куралдарын жана материалдарын изилдөө аркылуу түзүлдү.

Мына бул чыгымдар негизинен базалык болуусу менен, азыктарды өздүк наркынын салыштырылмалуу жана өндүрүштүк процесстерге катышуу баскычтарынын негизи катары эсептелет. Башкарууну уюштуруу жана өндүрүштү тейлөөгө байланган чыгымдар, негизинен накладдык чыгымдарга кирүү менен, өндүрүштүк процесстердин натыйжалуулугун жогорулатуу мезгилинде, өндүрүшкө анча таасир бербеген шартка ээ.

Ошондуктан, чыгымдардын топтомун сунуштоо менен, аларды төмөнкүдөй топторго бөлөбүз: - негизги топ, технологиялык жана башкаруучу – уюштуруучулук, демек бул топ айтылган мүнөздөрүнө жараша так жана туура келет. Экономикалык адабияттардагы баардык эсепчи авторлор, чыгымды классификациялоо признактарын таануу менен, өндүрүштүн көлөмүнө жараша

ар дайым жана убактылуу деп бөлүү менен, баардык чыгымдар бири-бирине окшош эместигин жана өндүрүштүн көлөмүнө өзгөртүүлөрдү киргизээрин далилдеп келишет.

Ошондуктан биз, чыгымдарды, өндүрүштүн көлөмүнө жана дүң продукцияны чыгуусуна жараша бөлүү: өсүмдүк өстүрүүчүлүктө-иштелүүчү жердин аянтына, ал эми мал чарбачылыгында- малдын башынын санына жараша, өндүрүштүн кошумча тармактарында- аткарыла турган иштин көлөмүнө жараша бөлүштүрүүнү сунуштайбыз.

Өндүрүштүн көлөмүнө жараша сунушталган маанилүү классификациялар боюнча төмөнкүдөй, эмгектин шартын жана баардык уюштуруучулук-укуктук менчиктин формаларынын өзгөчөлүгүн, ошондой эле чыгымдарды эсептөөнүн баардык ыкмаларын киргизүүдө кандай дирек-костинг, болсо ошондой эле стандарт-костингди колдонуу, айыл чарба өндүрүшүндө азыктардын өздүк наркынын бирден-бир же толук калыптандыруучу нормативдик ыкмаларын киргизүү аркылуу чечим чыгарууга болот.

Рыноктук эконономикасы өнүккөн мамлекеттерде бул шарттар башкача кабыл алынган, мисалы карап көрсөк, баардык чыгымдарды эл аралык стандартка ылайыктап жана практикалык жактан эсептеп, группаларга бөлүп жалпылап коюу менен үч багыттагы максатты ишке ашырат: -өздүк наркты калыптандыруу; - пландоо, прогноздоо жана башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу; - көзөмөлдөө жана жөнгө салуу.

Стратегиялык эсептин пайда болуу багыттары, чыгымдарды пландоону классификациялоодо, прогноздоодо жана башкаруу чечимдерин кабыл алууда, чарбанын өнүгүшүнө байланыштуу жана келечекте анын талабын сактоого көңүл бурууда.

Демек, стратегиялык чечимдерди кабыл алуудагы муктаждык, агротүзүмдөрдөгү стратегиялык чечимдер менен тыгыз байланышта болуп, стратегиялык эсепти калыптандырууда жана ишке ашырууда чоң роль ойнойт.

Стратегиялык чечимдерди кабыл алуу процессинде, бир нечелеген альтернативдүү тандамаларды коюу менен анын ичинен эң керектүүсүн тандап алуу жолу берилет.

Стратегиялык эсепти аткаруу функцияларын башкаруудагы пландоону, көзөмөлдөөнү, жана жөнгө салуу иштерин талдаган классификацияны төмөнкү таблицадан (2.2-таблица) көрүүгө болот.

2.2.- таблица Стратегиялык эсепти аткарууда пландоону уюштуруу, көзөмөлдөөнү, жана жөнгө салуу иштерин талдаган чыгымдардын группировкасы

Чыгым түрлөрү	Мүнөздөмөсү
Инкременттүү жана маржиналдык	Инкременттүү чыгымдар – бул кошумча азыктардын бирдигин даярдоодо пайда болгон чыгымдарды айтабыз. Маржиналдуу чыгымдар деген – бул азыктардын бирдигине кеткен чыгымдарды айтабыз.

Өзгөрүлмө, шарттуу-өзгөрүлмө, шарттуу-дайыма	Өзгөрүлүүчү чыгымдар бул-өндүрүштүн көлөмүнө жана аларга түз баш ийген чыгымдар. Шарттуу - өзгөрүлмө чыгымдар бул – өндүрүштүн көлөмүнө жана ага түз пропорционалдуу бирок этап-этабы менен баш ийген чыгымдар. Шарттуу-дайыма болуучу чыгымдар бул – өндүрүштүн көлөмү өзгөрбөгөндүгүнө карабай турган чыгымдар.
Атайын жана альтернативдүү	Атайын чыгымдар – бул ресурстар үчүн сырттан алынган чыгымдар (бухгалтердик). Альтернативдүү чыгымдар кандайдыр бир мезгилде тандоодон четтетилген же мүмкүнчүлүктөн ажыраган, башка тандоону талап кылган чыгымдар.
Кыска жана узак мөөттөгү чыгымдар	Ишкананын тактикалык суроолорун чечүүдөгү кабыл алынган кыска мөөттөгү чыгымдар, ал эми узак мөөттөгү чыгымдар деп – ишкананын стратегиялык мүнөздөгү чыгымдар.
Релеванттуу жана релеванттуу эмес	Релеванттуу чыгымдар – бул келечектеги туура чечим кабыл алуудагы пайда боло турган кирешелер жана чыгашалар. А калган чыгашалар релеванттуу эместер.
Нормативдүү жана накталай	Нормативдүү чыгымдар – бул эртелеп бекилген чыгымдар, алар сапаттуулуктун көрсөткүчү катары пайдаланып, ар дайым көзөмөлдөнүп турат. Көзөмөлдөөнүн аркасы менен чарбалык субъектилердеги ахывалды таразалап накталай чыгымдар менен теңдеп турууга болот.
Жөнгө салынуучу жана жөнгө салынбоочу	Жөнгө салынуучу чыгымдар болуп, жоопкерчиликтүү борборлордун иш-чараларындагы жана чыгымдардын натыйжалуулугун текшерген жетекчинин (менеджер) жоопкерчилигинен көзкаранды. Калганын баары жөнгө салынбоочу чыгымдар.
Натыйжалуу жана натыйжасыз	Натыйжалуу жана натыйжасыз түшүнүк болсо, башкаруу чечимдерин ишке ашыруудагы чечимдеринин натыйжалуу жана натыйжасыз экендигин далилдөө.
Эсептөөгө алынуусу же эсепке алынбашы	Чыгымдардын эсептөөгө алынуусу же эсепке алынбашы, бул башкаруучу чечим кабыл алуу учурундагы алынган чыгымдар, же болбосо чарбанын ахывалына түздөн-түз таасир этүүчү варианттарды трансформациялоочу болуп эсептелет.
Азыктардын сапатын жогорулатууга кеткен чыгымдар	Бул – азыктардын сапатын жогорулатууга кеткен кошумча чыгымдардын жана кызмат көрсөтүүнүн чыгымдары.
Транзакциондук чыгымдар	Транзакциондук чыгымдар-бул чечимдерди кабыл алууда жана сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдөгү, маалыматтарды чогултууда жана кайра иштетүүдө, юридикалык жактан коргоодо колдонуучу чыгымдар болуп саналат.

Булагы; илимий окуу куралдарын жана материалдарын изилдөө аркылуу түзүлдү.

«Жоопкерчиликтүү борборлордо стратегиялык башкаруучулук эсепти жана ички өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнү калыптандыруунун системасы» аттуу үчүнчү бапта, азыктардын өздүк наркын калькуляциялоо процессине ылайыктуу стратегиялык жолдорду табуу жана жоопкерчиликтүү

борборлордо стратегиялык башкаруучулук эсепти, ички өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнү калыптандыруунун өркүндөтүүнүн жолдорун табуу менен стратегиялык чечимдерди кабыл алуу мүмкүндүк түздү.

Рынок мезгилиндеги агротүзүмдөрдө жоокерчиликтүү борборлордон үчтү түзсө болоорун автор сунуштайт:

- инвестиция борбору- бул бөлүм келген инвестицияны жана кирешелерди көзөмөлдөйт,

- чыгымдар борбору- бул бөлүмдүн милдети болуп, чарбалык тапшырмалардын (сметалардын) аткарылышы жана чарбалык чыгымдардын ички көзөмөлдөөсүн тактайт,

- киреше борбору- бул бөлүм, чыгымдарды жана кирешелердин ички көзөмөлдөөсүн тактоо менен алардын аткарылышына да көз салат.

Түзүлгөн жоокерчиликтүү борборлордун ишке кирүүсүнүн бирден-бир жетектөөчү ыкмасы болуп, рынок учурундагы ишкердүүлүктүн натыйжалуулугу менен, башкаруу системасынын калыптанган бирдей тизмектеги, бөлүмдөрдүн иштеринин чыгаша функцияларына төп келиши «чыгым-өндүрүү- натыйжа» принцибине дал келет. Чыгымдарды көзөмөлдөөнү уюштуруу үчүн, биздин көз караш менен алганда, ар бир борбордо накталай чыгымдардын эсеби так жана туура такталаары белгиленди.

Ошондуктан, ар бир борборго өз алдынча аналитикалык эсеп жүргүзө турган чакан бөлүм ачуу менен, ар бир чыгымга шифр берүү менен байкоону бекемдетүү керек. Бул бизге, ар бир нормативдик чыгымдар менен статьялык чыгымдарды салыштырып, өзгөртүүлөрдү тактап берип турат.

Өзгөчө жоокерчиликтүү борборлордун чыгашаларында, убактылуу жана дайыма болуп туруучу чыгымдардын эсебин, ийкемдүү бюджетти калыптандыруу жана өзгөрүлмөнү талдоодо, чыгымдардын статьяларынын өсүү динамикасына жараша кирешелердин көрсөткүчтөрүн прогноздоодо керек.

Демек, мал чарба тармактарындагы экономикалык натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрүнүн бири болгон негизги чыгымдарга карата, ар дайым талдоо жүргүзүп, керек болсо чыгымдарды азайтууга атайын чечим чыгаруу менен азыктардын бирдигинин баасын калыптандыруу менен азыкты өндүрүүнүн рентабелдүүлүгүн жогорулатууга болот.

Ал эми өсүмдүк өстүрүүдө болсо, Чүй областындагы «Жайыл» айыл-чарба кооперативинде жана «Ветка» айыл-чарба кооперативдеринде өндүрүлгөн азыктардын өздүк наркы кенен талдоого алынган.

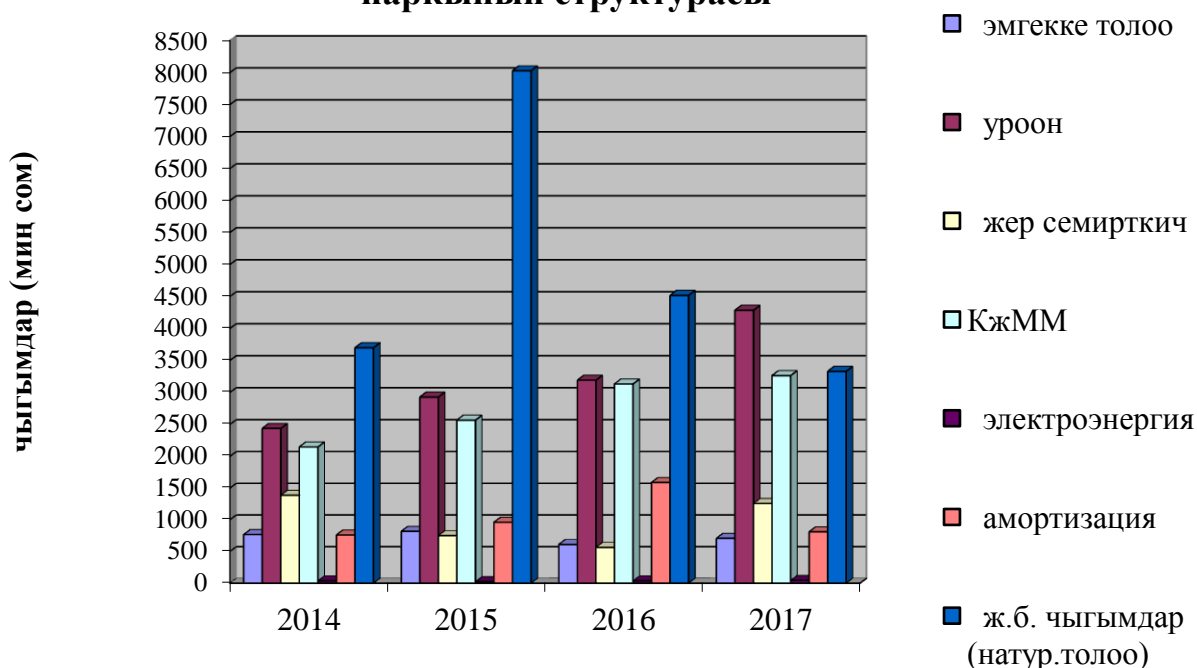
4-таблицанын маалыматтары бергендей, өсүмдүк өстүрүү структурасында, эң жогорку үлүштү ар түдүү чыгымдардын көрсөткүчү 24,3 пайыздан 61,2 пайызга чейинээлейт. Изилденүүчү тармактарда эмгекчилер үчүн «накталай төлөө» ыкмалары колдолдонулуп келет. Ошону менен катар, «үрөөн жана майлоочу майлар» статьясында чыгымдардын жогорулашы байкалуу менен, айыл чабасындагы иштерге, майлоочу жана күйүүчү майлардын, минералдык жер семирткичтердин жана кошумча кызмат көрсөтүүлөрдүн бааларынын кымбатташы байкалат.

3.1.-таблица-2012-2015-жылдардагы«Жайыл» айыл-чарба кооперативинин өндүрүлгөн азыктардын өздүк наркынын структурасы

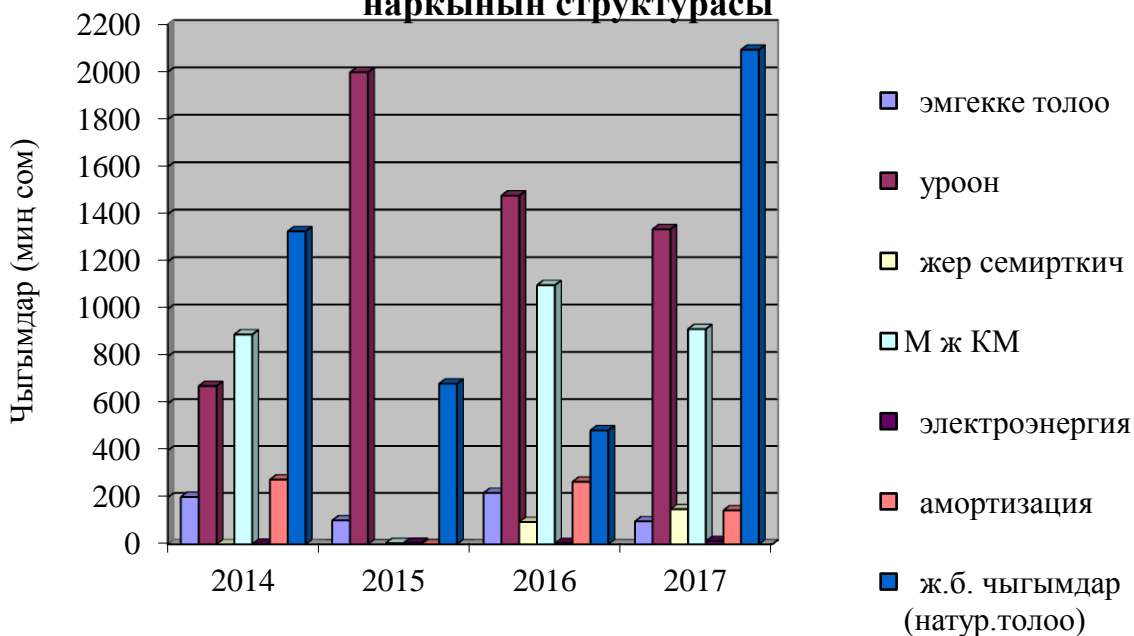
<i>Көрсөткүчтөр</i>	2014 ж.		2015 ж.		2016 ж.		2017 ж.	
	сумма миң сом	%	сумма, миң сом	%	сумма, миң сом	%	сумма миң сом	%
буудай, ц								
Чыгымдар: баары	11230	100	16074	100	13640	100	13692	100
анын ичинен:								
эмгекке акы төлөө	766	6,8	817	5,1	610	4,5	707	5,2
үрөөн	2437	21,7	2928	18,2	3192	23,4	4285	31,3
жер семирткич	1386	12,3	750	4,7	564	4,1	1256	9,2
майлоочу жана күйүүчү майлар	2147	19,2	2567	15,9	3132	23,0	3263	23,8
электроэнергиясы	36	0,3	23	0,2	36	0,3	42	0,3
негизги каражаттардын амортизациясы	759	6,8	960	6,0	1588	11,6	809	5,9
башкача чыгымдар (натуралай төлөө)	3699	32,9	8029	49,9	4518	33,1	3330	24,3
арпа, ц								
Чыгымдар: баары	3376	100	2797	100	3652	100	4754	100
анын ичинен:								
эмгекке акы төлөө	202	6,0	102	3,6	219	6,0	98	2,1
үрөөн	675	20,0	1999	71,5	1479	40,5	1337	28,1
жер семирткич	0				95	2,6	150	3,2
майлоочу жана күйүүчү майлар	893	26,4	5	0,2	1101	30,1	916	19,2
электроэнергиясы	2	0,1	6	0,2	5	0,2	14	0,3
негизги каражаттардын амортизациясы	276	8,2	X	X	267	7,3	145	3,1
башкача чыгымдар (натуралай төлөө)	1328	39,3	685	24,5	486	13,3	2094	44,0
Көп жылдык чөп, ц								
Чыгымдар: баары	3266	100	3670	100	4424	100	4061	100
анын ичинен:								
эмгекке акы төлөө	450	13,8	486	13,2	457	10,3	572	14,1
үрөөн	30	0,9	182	5,0	41	0,9	60	1,5
жер семирткич	22	0,7	9	0,3	18	0,4	42	1,0
майлоочу жана күйүүчү майлар	800	24,5	888	24,2	1033	23,4	835	20,6
электроэнергиясы	8	0,2	0	0,0	1	0,0	9	0,2
негизги каражаттардын амортизациясы	250	7,6	214	5,8	170	3,8	631	15,5
башкача чыгымдар (натуралай төлөө)	1706	52,2	1891	51,5	2704	61,2	1912	47,1

Булагы; илимий окуу куралдарын жана материалдарды изилдөө менен “Жайыл” АЧКасынын жылдык отчету аркылуу түзүлдү.

3.1 -сүрөт. "Жайыл" АЧКсында буудайдын өздүк наркынын структурасы

3.2 -сүрөт. "Жайыл" АЧКсында арпанын өздүк наркынын структурасы

Булагы; илимий окуу куралдарын жана материалдарды изилдөө менен “Жайыл” АЧКасынын жылдык отчету аркылуу түзүлдү.

3.2-таблица. 2014-2017-жылдардагы Аламүдүн районундагы «Ветка» айыл-чарба кооперативинин өндүрүлгөн азыктардын өздүк наркынын структурасы

<i>Көрсөткүчтөр</i>	<i>2014 ж.</i>		<i>2015 ж.</i>		<i>2016 ж.</i>		<i>2017 ж.</i>	
	сумма миң сом	%	сумма, миң сом	%	сумма, миң сом	%	сумма миң сом	%
Буудай, ц								
Чыгымдар: баары	18454	100	21272	100	22751	100	20865	100
анын ичинен:								
эмгекке акы төлөө	1208	6,5	896	4,2	573	2,5	1271	6,1
үрөөн	3824	20,7	3951	18,6	3916	17,2	2896	13,9
жер семирткич	810	4,4	0	0	594	2,6	760	3,6
майлоочу жана күйүүчү майлар	5373	29,2	7147	33,6	10850	47,7	7710	37,0
электроэнергиясы	727	3,9	790	3,7	820	3,6	296	1,4
негизги каражаттардын амортизациясы	37	0,2	37	0,2	37	0,2	356	1,7
башкача чыгымдар (натуралайтөлөө)	6475	35,1	8451	39,7	5961	26,2	7576	36,3
Арпа, ц								
Чыгымдар: баары	2373	100	4103	100	2967	100	6519	100
анын ичинен:								
эмгекке акы төлөө	268	11,3	162	3,9	176	5,9	632	9,7
үрөөн	527	22,2	1076	26,3	703	23,7	1106	17,0
жер семирткич	0	0	0	0	5	0,2	83	1,3
майлоочу жана күйүүчү майлар	1204	50,8	2397	58,4	1706	57,5	2774	42,6
электроэнергиясы	103	4,3	79	1,9	72	2,4	137	2,1
негизги каражаттардын амортизациясы	3	0,1	0	0	0	0	236	3,6
башкача чыгымдар (натуралайтөлөө)	268	11,3	389	9,5	305	10,3	1551	23,7
Көп жылдык чөп, ц								
Чыгымдар: баары	9273	100	11440	100	12057	100	15312	100

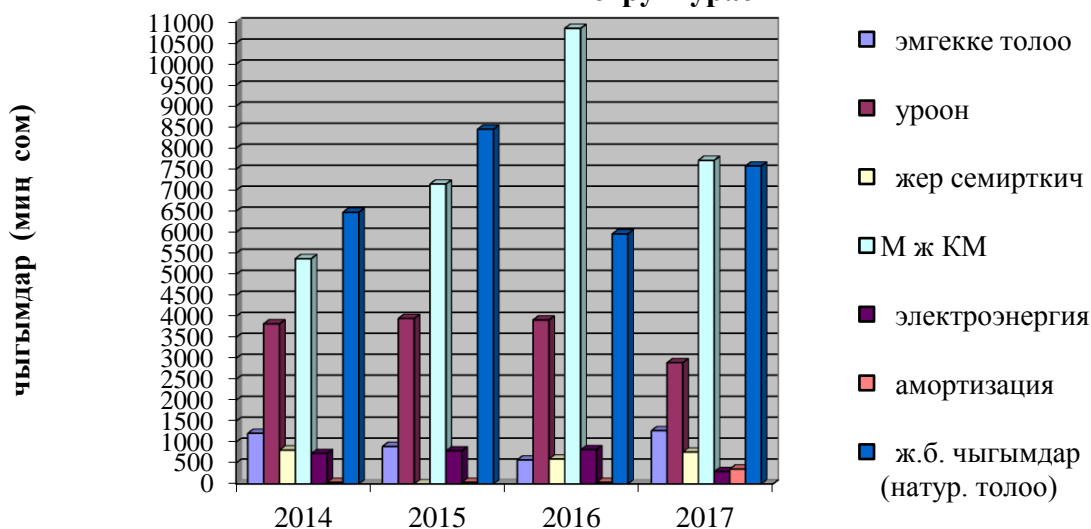
анын ичинен:								
эмгекке акы төлөө	1254	13,5	2129	18,6	2341	19,4	4027	26,3
үрөөн	119	1,3	295	2,6	328	2,7	0	0
жер семирткич	133	1,4	0	0	15	0,2	121	0,8
майлоочу жана күйүүчү майлар	4635	50,1	6082	53,2	3119	25,8	4551	29,7
электроэнергиясы	1978	21,3	2235	19,5	2070	17,2	1951	12,7
негизги каражаттардын амортизациясы	22	0,2	25	0,2	328	2,7	407	2,7
башкача чыгымдар (натуралай төлөө)	1132	12,2	674	5,9	3856	32,0	4255	27,8

Булагы; илимий окуу куралдарын жана материалдарды изилдөө менен “Ветка” АЧКасынын жылдык отчету аркылуу түзүлдү.

5-таблицадагы маалыматтар баяндагандай, 1 центнер буудайдын өздүк наркына төмөнкү, майлоочу жана күйүүчү майлардын үлүшү, структурадагы азыктарга болгон чыгымдын ичинен 29,9 пайыздан 47,7 пайызга чейин жетээри маалым болду. Ошондой эле арпанын өздүк наркына төмөнкү, майлоочу жана күйүүчү майлардын үлүшү 42,6 пайыздан 58,4 пайызды түздү.

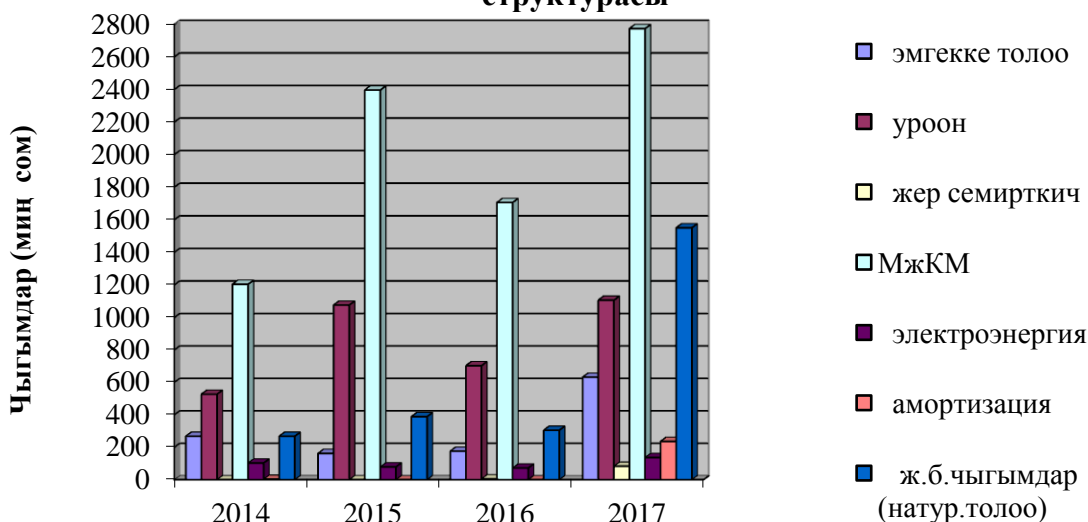
Ал эми башкача чыгымдар (натуралай төлөө) статьясындагы көрсөткүчтөр 2016-2017- жылдарда абдан жогору болгондугу байкалууда.

3.3 -сүрөт. " Ветка" АЧКсында буудайдын өздүк наркынын структурасы

Булагы; илимий окуу куралдарын жана материалдарды изилдөө менен “Ветка” АЧКасынын жылдык отчету аркылуу түзүлдү.

3.4-сүрөт. "Ветка" АЧКсында арпанын өздүк наркынын структурасы

Булагы; илимий окуу куралдарын жана материалдарды изилдөө менен “Ветка” АЧКасынын жылдык отчету аркылуу түзүлдү

Чүй областынын “Жайыл” жана “Ветка” айылчарба кооперативдериндеги өсүмдүк өстүрүүчүлүктөгү, азыктардын өздүк наркын салыштырууда, эки чарбада тең бирей көрсөткүчкө ээ болгон күйүүчү жана майлоочу майлар менен чарбага керектелүүчү ар кандай чыгымдардын статьялары басымдуулук кылган.

Өндүрүштөгү чыгымдардын эсеби жана өздүк наркты калькуляциялоонун негизги максаты болуп: уюмдардагы чыгымдарды башкаруу боюнча бирдиктүү маалымат базасын түзүү менен, ар бир даяр азыктардын түрү, группасы, признактары жана жоопкерчиликтүү борборлору боюнча өздүк наркты (аткарылган иш жана казMAT көрсөтүү) эсептеп чыгуу.

Ишканалардын азыркы кырдаалда үзгүлтүксүз иштеп кетүүсү үчүн, башкаруу персоналдарына милдеттүү түрдө чарбанын финансалык абалын, өзүнүн чарбасы гана эмес, керек болсо атаандаш чарбалардын эсебин так баалай билүүсү талап кылынат.

Ушундай багыттагы процесстерде, базар экономикасы өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбаларын колдоно билүү жана талдоону үйрөнүү, азыркы мезгилдин эң приоритеттүү талабы болуп саналат

Ушул себептен биз, Жайыл районундагы “Жайыл” айыл-чарба кооперативинин мисалында, азыктардын өздүк наркынын өсүүсүнө, финансалык жыйынтык жана чыгымдарды эсептөөнүн ыкмаларынын тийгизген таасирин талдап көрүүнү чечтик.

Өсүмдүк өстүрүүчүлүк боюнча төмөнкүдөй маалыматтарды алдык (миң сом) менен.

Баардык чыгымдар -	10,420
анын ичинен:	
түз материалдык чыгымдар -	6,924

эмгекке зарпталган түз чыгымдар -	610	
жалпы жана административдик түз чыгымдар -	1,290	жалпы
жана административдик туруктуу чыгымдар -	1,588	

2017-жылы күздүк буудайдан - 8418 центнер алынган. Ал эми сатууга 7763 центнер кеткен. Жылдын башында да аягында да бүтпөй калган курулуш иштери болгон эмес.

3.3-таблица. Өзгөрүлмө жана толук чыгымдарды эсептөөнүн ыкмаларын салыштыруу, “Жайыл” АЧКнын 2017 жылдык отчету (сом менен)

№		Өзгөрүлмөлүү чыгымдардын эсеби	Толук чыгымдардын эсеби
	Азыктардын бирдигинин өздүк наркы		
1	Материалдык түз чыгымдар (6924000: 8418 бирдик)	822-52	822-52
2	Эмгекке түз чыгымдар (610000: 8418 бирдик)	72-47	72-47
3	Жалпы өндүрүштүк өзгөрүлмөлүү (1290000: 8418 бирдик)	153-24	153-24
4	Жалпы өндүрүштүк болуучу чыгымдар (1588000: 8418 бирдик)	-	188-64
	Азыктардын бирдигинин өздүк наркынын баары	1048-23	1236-87
5	Жыл аягындагы даяр азыктардын калдыгы (655 ц* 1048-23);(655 ц* 1236-87)	686,580	810,150
6	Азыктардын сатылуу өздүк наркы (7763ц * 1048-24; (7763ц *1236-87)	8,137,420	9,601,850
7	Жалпы өндүрүштүк туруктуу чыгымдар	1,588,000	-
	Баардык чыгымдар, отчеттогу киреше жана чыгашалар	9,725,420	9,601,850
8	Эсептелүүчү баардык чыгашалар	10,412,000	10,412,000

Булагы; илимий окуу куралдарын жана материалдарды изилдөө менен “Жайыл” АЧКасынын жылдык отчету аркылуу түзүлдү

4-графадагы маалыматтарды салыштырсак, жалпы өндүрүштө болуучу чыгымдардагы айырмасы, толук чыгымдардын эсеби азыктардын өздүк наркынан 188сом 64 тыйынга көп болуп, даяр азыктардын калдыктарынын көрсөкүчүнүн өзгөрүлмөлүү чыгымдарынын эсебин тактоодо 123 570 сомду түзүп, жалпы чыгымды эсептөөнүн ыкмасынан кем көрсөттү. Бул айырмачылык төмөнкүдөй түшүндүрүлөт, отчетто көргөзүлгөн баардык киреше, чыгашалардан (9,725,420) суммасы жогорураак болгону, өзгөрүлмөлүү чыгымдарынын эсебин тактаганда да 123,570 сомго төмөнүрөөк болот.

Жаңы талап кылынып жаткан “директ-костинг” системасын пайдалануу, калькуляция түзүүдөгү ата-мекендик концепцияны гана алмаштырбастан,

каржылык эсептөөнүн жыйынтыктарынын эсебин жана колдонуу ыкмасын да түп тамырынан бери өзгөртүүдө.

Бул ыкманы колдонуу, алдын-ала эскерткендей, өндүрүштүн көлөмү менен, чыгаша-кирешени, алардын бири-бирине болгон тыгыз байланышын тездик менен таанышып, өздүк наркты прогноздоого жана кээ бир күтүлбөгөн чыгымдардын пайда болуш себептерин так аныктап, ишмердүүлүктү өзгөртүүгө түрткү берет.

Жыйынтыгында бул системаны колдонуу бизге, нормативдүү пландоону жөнөкөйлөтүү жана чыгымдардын эч себепсиз кыскарышынын эсебин контролдоо менен өздүк наркты туруктуулугун жогорулатып, ар кандай чыгымдардын статьяларын көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Стратегиялык башкаруучулук чечимдерди кабыл алууда, жоопкерчиликтүү борборлордун эсеп жана көзөмөлдөө иштерин жогорулатуу үчүн төмөнкүдөй жолдор сунушталат:

1. Борборлорго накталай чыгымдардын эсебин тактоо үчүн, ар бир борбордун эсепти калыптандыруу жана көзөмөлдү күчөтүүнү талап кылуу. Бул иш чара үчүн, ар бир борборго өзүнчө чакан аналитикалык эсеп бет ачуу менен, ар бир чыгымдарды тактап туруу үчүн өз алдынча шифр-код берүү керек;

2. Жоопкерчилик борборуна, айыл чарбасынданы өсүмдүк өстүрүүчүлүк боюнча тармактын баардык структуралары (бригада, звено) жана агрардык ишканалардын жетечилери менен кызматкерлери кире алышат. Биз бул тармакка баардык агротүзүмдөр сыяктуу эле чарба жүргүзүздөө жана документтерди жүргүзүү иштерин толук өз колдоруна алуу менен жоопкерчиликтүү борборлордо иштөөсүнө толук урксаат берилет;

3. Азыркы заманбап бизнес өнүгүп турган мезгилде, агротүзүмдөрдүн атаандаштыкка туруктуулугу жана негизги ийгиликтеринин бирден-бир көрсөткүчү болуп - инновациялык азыктар эсептелет. Бирок бул рыноктун технологиясы прогрессивдүү өркүндөөсү туруктуу болбой жаткандыгына байланыштуу, бизге чыгымдарды эсептөөнүн ыкмаларын жана методологияларын, инновациялык азыктардын өздүк наркынын калькуляцияларын кайрадан иштеп чыгуу мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. Бул калькуляция түзүү системаны Япония мамлекети түзгөн “Таргет-костинг” ыкмасын колдонуу сунушталат. “Таргет-костинг” системасы, азыктарды өндүрүүнүн баштапкы этаптарында эле, чыгымдарды азайтууну сунуштап келет, бул негизинен стратегиялык ыкма болуп эсептелет.

4. Айыл чарба азыктарынын атаандаштыкка туруктуулугунун бирден-бир көрсөткүчү бул, рынок шартындагы айыл чарба өндүрүшүндөгү азыктардын сапаты болуп келет. Ошондуктан, баса көрөтүп кетүүчү бирден-бир көйгөй бул, азыркы мезгилге чейинки агротүзүмдөрдө сапат боюнча колдонбогон же түзүүчү аналитикалык же синтетикалык эсептердеги жолдомолорунун жоктугу.

Агротүзүмдөрдө чыгымдардын эсебин калыптандырууда жана сапатын жогорулатуучу бухгалтердик эсептерде төмөнкүдөй, ар бир бухгалтердик эсептеринде, 1630 “Негизги өндүрүш” сметуна “Өсүмдүк өстүрүүчүлүктөгү чыгымдарда, сапатты жогорулатуу” деген чогултуп-бөлүштүрүлүүчү активдүү

субсчет ачуу жана азыктардын сапатын жогорулатуучу жана чыгымдарды калыптандыруу схемасын сунушун киргизээр элек.

ЖЫЙЫНТЫКТАР

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгы, бизге иштелген иште чагылдырылган төмөнкүдөй жыйынтыктарды сунуштайт:

1. Биздин көз карашта, учурдагы тенденциянын, агротүзүмдөрдөгү стратегиялынын илимий жактан жетишүүсү жана узак мөөнөткө атаандаштардан озуп кетүүсү, рыноктогу ахывалынын жогорку деңгээли, кирешенин өсүшү, илимий-техникалык потенциалды пайдалануунун натыйжалуулугунун стабилдүүлүгүнөн, адам капиталдарынын жана инновациянын өсүү эсебинен жетишет.

2. Стратегиялык башкаруу чегинин ичинде маалыматтык базалар, стратегиялык башкаруунун, стратегиялык детерминанты катары эсептелет. Биздин көз караш менен алганда, чарбалык субектилердин иштөөсүнүн жетишкендиктерин узакка камсыз кылуучу негизги максат болуп, стратегиялык эсептер эсептелет.

3. Окумуштуулардын стратегиялык эсептерди илимий жактан изилдөө иштеринин талдоосу көрсөткөндөй, ушул убакка чейин бир багыттуу стратегиялык башкаруу эсебинин, жалпылаган атайын трактоочулары болгон эмес. Мындай шарт бизге аналитикалык-эсеп илимине төмөнкүдөй эрежени “Стратегиялык эсеп- бул, алынган маалыматтарды жазуу түрүндө кайрадан иштеп чыгуучу жана жалпылап көрсөтүүчү, узак мөөнөткө (стратегиялык) арналган адекваттүү чечимдерди кабыл алуучу, чарбалык субектилердин ишмердүүлүгүндөгү ички жана тышкы микрофакторлорду даана жана так талдаган система” деп сунуштайт.

4. Чыгымдардын ар кандай талааштары такталып, ирээтке келтирилип аларга стратегиялык классификация берилди, Бул чыгымдардын стратегиялык эсептин классификациясы бизге, жетекчилер туура чечим кабыл алуудагы стратегиялык тастыкталган рационалдуу чечимдердин канчалык пайдалуу жана пайдасыз экендигин далилдейт.

5. Азыркы экономика өнүккөн мезгилде, өндүрүштүк циклде жана азыктардын өздүк наркын калькуляциялоо, чыгымдарды азайтуудагы эсепти өркүндөтүүнүн бирден-бир көйгөйү болуп келет. Жоопкерчиликтүү борборлордо өзгөрүлмөлүү чыгымдарды эсептөө системасы азыр өтө терең мааниси бар. Анткени, өндүрүштүн көлөмү менен чыгаша жана кирешелердин бири-бирине болгон байланыштары, стратегиялык башкаруу эсебинин өздүк наркын прогноздоодо эң жогорку натыйжа берээри маалым болду.

6. Агротүзүмдөрдөгү айылчарба азыктарынын рентабелдүүлүгүн жогорулатууда, өздүк наркты төмөндөтүүгө климаттык же биологиялык факторлор гана таасир этпестен, ага стратегиялык котроллинг менен чарбаларды ички көзөмөлдөө жана натыйжалуулукту функциялоо

системасынан көз каранды болот. Биздин пикирибизде, стратегиялык көзөмөлдөө негизинен үч баскычты ичине камтыйт;

- стратегиялык параметрлерди көзөмөлдөө системаларын калыптандыруу;
- баа көзөмөлүн жүргүзүү;
- стратегиялык көзөмөлдүн жыйынтыгына башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу.

7. Биздин өлкөбүздүн стратегиялык башкаруучулук эсеби жаңы алгачкы кадамдарын шилтөө аркылуу, Кыргыз республикасындагы эсепти өркүндөтүүнүн бирден-бир багыты болуп калууда. Ал эми башкаруучулуктун маңызы жана маалыматтык мүмкүнчүлүгү болсо, азырынча теоретикалык жактан гана изилденип келет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Ибрагимов, Н.К.** Концепции подготовки и предоставления финансовой отчетности в современном этапе [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Вестник КРСУ. – 2009. – Т.9, №7. – С. 119-124.

2. **Ибрагимов, Н.К.** Создание центров ответственности в агроформированиях [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Наука, новые технологии и инновации. – 2012. – №9. – С. 77-79.

3. **Ибрагимов, Н.К.** Пути совершенствования учета и контроля затрат по центрам ответственности для принятия стратегических управленческих решений [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Известия вузов Кыргызстана. – 2012. – №7. – С. 125-128.

4. **Ибрагимов, Н.К.** Концепция и практика развития стратегического управленческого учета [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Статистика, учет и аудит. – Алматы, 2013. – №3 (50). – С. 63-68.

5. **Ибрагимов, Н.К.** Стратегический управленческий учет как основной источник информации стратегического контроллинга [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2013. – № 2 (2). – С. 102-106.

6. **Ибрагимов, Н.К.** Особенности сельскохозяйственного производства и их влияние на формирование стратегического управленческого учета [Текст] / Ж.М. Байсалова, Н.К. Ибрагимов // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2014. – № 2-1 (5). – С. 55-59.

7. **Ибрагимов, Н.К.** Становление и развитие управленческого учета в сельском хозяйстве [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2014. – № 3 (6). – С. 117-121.

8. **Ибрагимов, Н.К.** Организация внутреннего аудита и контроля затрат в аграрных формированиях [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2014. – № 2-2 (5). – С. 291-297.

9. **Ибрагимов, Н. К.** Концепция развития стратегического управленческого учета [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2016. – № 1-2-1(12). – С. 192-197.

10. Ибрагимов, Н. К. Место учета и стратегического контроля в системе управления производством [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2016. – № 1-2-1(12). – С. 197-201.

11. Ибрагимов, Н. К. Группировка и методика определения затрат на производство сельскохозяйственной продукции в стратегическом управленческом учете [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2017. – № 2/5, Ч.2. – С.88-92.

12. Ибрагимов, Н. К. Методика калькулирования себестоимости продукции по центрам ответственности в системе стратегического управленческого учета [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2017. – № 5 – С.19-24.

Ибрагимов Нурбек Кыргызовичтин 08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика адистиги боюнча “Стратегиялык башкаруу эсеби жана ички өндүрүш чыгымдардын көзөмөлдөө (Чүй областынын Агротүзүлүштөрүнүн мисалында)” деген темадагы экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: башкаруучулук эсеп, стратегиялык башкаруу, стратегиялык эсеп, калькуляциялоо, жоопкерчилик борборлору, көзөмөлдөө жана башкаруу борбору, стратегиялык контроллинг, стратегиялык көзөмөл, чыгымдарды эсептөө системасы, продукциялардын сапаты.

Изилдөөнүн объектиси катары агротүзүлүштөрдөгү чыгымдар көрсөткүчтөрүн түзүү чөйрөсүндөгү эсептик-аналитикалык процесстер эсептелет.

Изилдөөнүн предмети стратегиялык башкаруучулук эсептин түзүлүүсүнүн жана өнүгүүсүнүн теориялык жана практикалык аспектиси болуп саналат.

Диссертациянын максаты агротүзүлүштөрдө стратегиялык башкаруучулук эсепти жана чыгымдарды көзөмөлдөөнү түзүүнүн теориялык-методологиялык негиздерин иштеп чыгуу жана практикалык сунуштарды берүү.

Изилдөөнүн ыкмалары: изилдөөнүн жалпы илимий ыкмалары, салыштыруу, экономикалык-математикалык ыкмалар ж.б.

Алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы агротүзүлүштөрдө стратегиялык башкаруучулук эсептин жана чыгымдарды көзөмөлдөөнүн өнүгүүсүн илимий жактан негизделди. Диссертация жоопкерчиликтер борборлору боюнча стратегиялык башкаруучулук эсепти жана чыгымдарды көзөмөлдөөнүн системасынын түзүлүшүн комплекстүү изилдөө боюнча алгачкы иштерден болуп саналат. Изилдөөдө стратегиялык жана тактикалык башкаруучулук эсептин негизги айырмачылыктары түзүлгөн; стратегиялык башкаруучулук эсептин системасында чыгымдарды түзүү боюнча автордун классификациясы сунушталган; жоопкерчилик борборлору боюнча продукциялардын өздүк наркын калькуляциялоо боюнча стратегиялык жолдору сунушталган; чыгымдардын эсебин жүргүзүүдөгү салттык жана эл аралык ыкмаларга салыштырмалуу талдоо жүргүзүлгөн.

Колдонуу даражасы. Изилдөөнүн негизги натыйжалары “Жайыл” АЧӨКда сыналып, практикада ишке киргизилген. Стратегиялык башкаруучулук эсеп жана чыгымдарды көзөмөлдөө түзүү боюнча иштелип чыккан кээ бир сунуштар Кыргыз Республикасынын агротүзүлүштөрүндө стратегиялык башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу максатында пайдаланууга болот.

Колдонуу чөйрөсү: Кыргыз Республикасынын агротүзүлүштөрү жана ЖОЖдо “Башкаруучулук эсеп” жана “Стратегиялык башкаруучулук эсеп” дисциплиналары боюнча лекциялар окулууда.

РЕЗЮМЕ

диссертации **Ибрагимова Нурбека Кыргызовича** на тему: «**Стратегический управленческий учет и внутренний контроль производственных затрат (на примере агроформирований Чуйской области)**» на соискание степени кандидата экономических наук по специальности **08.00.12 - бухгалтерский учет, статистика**

Ключевые слова: управленческий учет, стратегическое управление, стратегический учет, калькуляция, центры ответственности, центр контроля и управления, стратегический контроллинг, стратегический контроль, система учета затрат, качество продукции.

Объектом исследования диссертации являются учетно-аналитические процессы в области формирования затратных показателей в агроформированиях.

Предметом исследования является теоретические и практические аспекты становления и развития стратегического управленческого учета.

Цель диссертации состоит в рассмотрении теоретико-методологических основ и в разработке практических рекомендаций по формированию стратегического управленческого учета и контроля затрат в агроформированиях.

Методы исследования: общенаучные методы исследования, сравнение, экономико-математические методы, приемы экономического анализа и статистики.

Научная новизна полученных результатов заключается в научном обосновании развития стратегического управленческого учета и контроля затрат в агроформированиях. Диссертация является первой попыткой комплексного изучения формирования системы стратегического управленческого учета и контроля затрат по центрам ответственности.

В работе сформулированы основные различия стратегического и тактического управленческого учета; предложена авторская классификация формирования затрат в системе стратегического управленческого учета; предложен стратегический подход калькулирования себестоимости продукции по центрам ответственности, проведен сравнительный анализ традиционных и зарубежных методов учета затрат.

Степень использования. Основные результаты исследования апробированы и внедрены в практическую деятельность в СХПК «Жайыл». Сформулированные некоторые рекомендации по формированию стратегического управленческого учета и контроля затрат могут быть использованы агроформированиями Кыргызской Республики в целях принятия стратегических управленческих решений.

Область применения: агроформирования Кыргызской Республики и высшие учебные заведения при чтении лекций по дисциплинам «Управленческий учет» и «Стратегический управленческий учет»

SUMMARY

of the dissertation of Ibragimov Nurbek Kyrgyzbaevich on “Strategic management accounting and internal control of production costs (for example, agricultural formations of Chui region)” presented for the degree of Candidate of economics sciences in specialty: 08.00.12 – Accounting, statistics

Key words: management accounting, strategic management, strategic accounting, calculation, responsibilities center, center of control and management, strategic controlling, strategic control, cost accounting system, standardization of the expenses, product quality.

Object of research of the thesis are account-analytical processes in the field of shaping expenses factors in agrarian enterprises.

The Subject of the study is theoretical and practical aspects of the formation and developments of the strategic management account.

The Purpose of the thesis consists in consideration theorist-methodological bases and in development practical recommendation on shaping the strategic management account and control of expenses in agrarian enterprises.

The Methods of the study: common scientific methods of studies; comparison; economic and mathematical method; approaches of the economic analysis and statistics.

Scientific novelty of the results are concluded in scientific motivation of the development of the strategic management account and checking the expenses in agrarian enterprises. The Thesis is a first attempt of the complex study of the shaping the system of the strategic management account and control of expenses on the centers of responsibility.

Main differences strategic and tactical management account are worded in the work; the author's categorization of the shaping the expenses is offered in system of the strategic management account; it is offered strategic approach to calculate prime cost to product on the center of responsibility, is organized benchmark analysis traditional and foreign method of the account of expenses.

The Degree of use of results. The Main results of the study are approved and introduced in practical activity of ACPC "ZHaiyl". Worded some recommendation on shaping the strategic management account and control of expenses can be used by agrarian enterprises of Kyrgyz Republic in purpose of strategic management decisions making.

Sphere of the application: agrarian enterprises of Kyrgyz Republic and high educational institution when reading lecture on discipline “Management accounting” and "Strategic management accounting".